

4. Письма В.А.Сухомлинского. 1953–1969 гг. – ЦДАВО України, ф. 5097, оп. 1, спр. 1016, 33 арк.
5. Пугач В. “На захист живого Сухомлинського” //Рідна школа. – 2002. – №5. – С. 11.
6. Рецензии, отзывы, заключения В.А.Сухомлинского. 1957-1969 гг. – ЦДАВО України, ф. 5097, оп. 1, спр. 891, 40 арк.
7. Спогади про Сухомлинського /Упоряд. С.П.Заволока. – К.: Рад. шк., 1990. – 223 с.
8. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5-ти т. – К.: Рад. шк., 1976–1977.
9. Сухомлинський В.О. Засоби виховного впливу вчителя на учнів: Стаття: Авторизована машинопис. – ЦДАВО України, ф. 5097, оп. 1, спр. 724, 32 арк.
10. Сухомлинський В. Йти вперед! //Рідна школа. – 2002. – № 5. – С. 11–16.
11. Сухомлинский В.А. “Наша добрая семья” (Записки пионервожатого)”: Монографія: Машинопись. 1967 г. – ЦДАВО України, ф. 5097, оп. 1, спр. 205, 267 арк.
12. Сухомлинский В. Педагог-коллектив-личность //Лит. газ. – 1970. – 28 окт.
13. “Хочется, чтобы это был хотя бы маленький памятник Макаренко...”: Неизвестные письма В.А.Сухомлинского // Комсомольская правда. – 1972. – 16 ноября.

УДК 37 (477)

Антонець Н.Б.

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА

Розробка подальшої стратегії розвитку освіти в Україні характеризується намаганнями гармонійно поєднати входження в європейський освітній простір із збереженням кращих національних традицій. Тому одне з провідних місць в історико-педагогічних дослідженнях персоналій займає плеяда освітніх діячів, які, незважаючи на репресивні заходи царського уряду, очолили в Російській імперії на рубежі XIX та XX ст. громадсько-педагогічний рух української інтелігенції за рідномовну школу, а в роки існування Української держави (1917–1920) взяли найактивнішу участь у становленні національної системи освіти й виховання. Завдяки вивченню освітньої діяльності й творчої спадщини Б.Грінченка, В.Дурдуківського, І.Огієнка, Олени Пчілки, С. Русової, С.Сірополка, І.Стешенка, Я.Чепіги ці особистості посіли належні місця в історії національної педагогіки.

Нині у науковому обігу все частіше зустрічаються прізвища тих соратників уже знаних українських освітніх діячів, про яких ще мало відомо широкому загалу. До таких постатей відносимо і Спиридона Феодосійовича Черкасенка (1876–1940). Педагог за фахом, активний освітній діяч, талановитий поет, прозаїк, драматург, публіцист С. Черкасенко через поразку національних сил у боротьбі за створення незалежної Української держави у 1919 р. виїхав за кордон. Тому більшість українських педагогів в УРСР багато років не була обізнана з внеском цього діяча в розбудову національної освіти.

Ім'я С.Черкасенка як активного учасника освітнього процесу першої третини XX ст. починає згадуватися лише після здобуття Україною незалежності у 1991 р. Так, ця персоналія знайшла своє місце в контексті досліджень О.Сухомлинською теоретичних і методологічних проблем розвитку історико-педагогічної науки в Україні. Деякі публікації С.Черкасенка введено в науковий обіг у результаті здійснення Н.Гупаном історіографічного аналізу досліджень педагогічних персоналій. Педагогічно-публіцистична творчість цього діяча частково відображена у працях І.Зайченка, присвячених педагогічній журналістиці. Певні кроки щодо оцінки внеску С.Черкасенка в національне підручникотворення зроблено в дисертаційному дослідженні Н.Чаграк, де автор, зокрема, порівнює його буквар з відповідним підручником А.Крушельницького.

Незважаючи на усвідомлення науковцями значення С.Черкасенка в контексті розвитку національної педагогічної думки, його активна діяльність у галузі освіти досі ще не є достатньо вивченою. Зокрема, поза увагою дослідників залишається просвітницька діяльність Спиридона Феодосійовича. Це і зумовило вибір теми статті, метою якої є

висвітлити просвітницький потенціал науково-популярної, публіцистичної та літературознавчої спадщини педагога.

Одним з важливих напрямів конкретної практичної діяльності учасників громадсько-педагогічного руху в Україні другої половини XIX – початку XX ст. стало видання рідномовних дешевих книжок з метою надати малозабезпеченим верствам населення елементарні можливості для самоосвіти. Фактично першу в царській Росії спробу систематичного видання такої літератури здійснив П.Куліш. Відбувши покарання за причетність до Кирило-Мефодіївського братства, він оселився в Санкт-Петербурзі, де за власний кошт організував українську друкарню і протягом трьох років (1860–1862) у серії “Сільська бібліотека” випустив 39 назв невеликих брошур з творами І.Квітки-Основ’яненка, Марка Вовчка, Д.Мордовцева, М.Номиса, Т.Шевченка, самого П.Куліша, його дружини Ганни Барвінок та інших письменників.

Ініціативу П.Куліша підтримали інші українські діячі. Проте така видавнича діяльність зазнавала всіляких обмежень. Хоча заборони Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876) формально не стосувалися художніх творів, цензура, керуючись настановами уряду, під різними приводами забороняла їх друкування. Зазначимо, більшість офіційних розпоряджень щодо “малоросійської” літератури були таємними, що позбавляло авторів та видавців можливостей законним шляхом відстоювати свої права. Ще важче було випустити в світ науково-популярну книжку, навіть таку, яка поширювала б серед народу елементарні санітарно-гігієнічні або сільськогосподарські відомості, не кажучи вже про видання на історичну тематику. Адже така література популяризувала якісь знання, тобто чогось навчала, а навчання повинно було здійснюватися лише російською мовою.

Користуючись певними змінами у політичній ситуації і цензурному законодавстві, перше на теренах Російської імперії українське педагогічне видавництво “Український учитель” намагалося активно ліквідувати дефіцит україномовної дитячої та науково-популярної книжки. Зокрема, у 1907 р. та 1909 р. воно випустило у світ відповідно першу і другу частини науково-популярної праці С.Черкасенка “Про небо” [7; 8]. Основою для підготовки цих видань слугували твори французького астронома-популяризатора К.Фламаріона (1842–1925). Зауважимо, в кінці XIX – на початку XX ст. книжки цього автора викликали помітну зацікавленість серед тих, хто займався самоосвітою, а тому досить активно перекладалися в Росії. На наш погляд, праця С.Черкасенка є значно скороченим і суттєво адаптованим україномовним переказом “Общедоступной астрономии” К.Фламаріона, що вийшла у Санкт-Петербурзі в 1904 р.

Зберігши структуру першоджерела (у книзі 20 розділів, а саме: I. Земля-куля. II. Земля в просторі. III. Земля обертається кругом себе. IV. День і ніч. V. Земля обертається кругом Сонця. VI. Клімат і зміни року. VII. Круги і пояси Землі. VIII. Сонце. IX. Місяць, його рухи й відміни. X. Іще дещо про Місяць. XI. Затемнення. XII. Система світа. XIII. Планети середньої великості. XIV. Великі планети. XV. Комети. XVI. Падучі зорі. XVII. Зоряне небо. XVIII. Співзірря. XIX. Зорі. XX. Календар), С.Черкасенко розділив видання на дві брошури. У першій подається оповідь про Землю, Сонце і Місяць, у другій розповідається про загальну будову сонячної системи. Цікаво, що в тексті викладено не лише наукові факти, а й згадуються різні помилкові твердження, які побутували серед малоосвічених людей (наприклад, про форму Землі та її розташування у просторі) і даються доступні пояснення причин їх помилковості. Кращому розумінню тексту брошур допомагають 48 малюнків, що ознайомлюють читача з глобусом і підзорною трубою, схематично демонструють будову сонячної системи та рух Землі навколо Сонця і Місяця навколо Землі, відображають зоряні карти в різні пори року, надають уяву про поверхню Сонця та Місяця, підказують, як правильно проводити досліди та спостереження тощо.

Зауважимо, С.Черкасенко ставив собі за мету створити нарис, який, залишаючись науковим (зокрема, в тексті багато спеціальних термінів – атмосфера, земне тяжіння, полюс, екватор, меридіан, орбіта, еліпс та ін.), водночас був би доступним для розуміння найширшому колу читачів. Проте це йому вдалося не повністю. Основна проблема виникла

через намагання досить складну і велику тему викласти у брошурах малого обсягу, в результаті чого книжки дещо інформаційно перенасичені, а тому потребують підготовленого читача. Ускладнює сприйняття і велика кількість назв зірок та сузір'їв не лише у тексті, а й на зоряних картах. Тогочасні рецензенти, відзначаючи гарну мову викладу, писали, що книжки роблять “враження приємне і в українській популярній бібліотеці се корисне придбання”, радили читати їх у школі під керівництвом учителя або використовувати під час проведення народних читань, коли є можливість супроводжувати текст додатковими поясненнями і прикладами [10].

Більш критично до науково-популярного нарису С.Черкасенка “Про небо” поставився рецензент його другого видання (у 1918 р. обидві частини нарису вийшли вже під однією палітуркою в черкаському видавництві “Сіяч”). У рецензії автору книги, зокрема, зауважувалося, що він не виправив деякі неузгодженості між текстом та малюнками, а також не вмістив загальну карту зоряного неба з контурними малюнками сузір'їв, на підставі яких читач міг би зрозуміти, чому власне виникли такі їх назви, як “Великий віз”, “Борона”, “Лебідь” та ін. Проте і цей рецензент, підбиваючи підсумок, оцінював факт існування такої книжки як позитивне явище, оскільки вона “все ж таки нічого неправдивого не подає” [2].

У спадщині С.Черкасенка знаходимо ще один твір, що, незважаючи на форму художнього оповідання, є за змістом популярним нарисом. Брошуру “У шахтарів: Як живуть і працюють на шахтах” було написано Спиридоном Феодосійовичем у 1912 р. для друку у видавництві “Український учитель”, проте брак коштів перешкодив тогочасному виходу її у світ. Публікація цього твору здійснилася лише 1919 р. у серії “Позашкільне читання” видавництвом “Українська школа” [9]. Розповідаючи про хлопчика Михайлика, який разом з батьком прийшов з села на шахти і з часом став кваліфікованим робітником, автор ознайомлює читачів з тим, як утворюється вугілля, як його видобувають, яку техніку при цьому використовують. Поруч із відомостями технічного характеру С.Черкасенко значну увагу приділяє соціально-економічним стосункам робітників та власників шахт, а також процесові трансформації селян у пролетаріат. Книга проілюстрована фотографіями “Рудник”, “В робітницькій казармі”, “Шматок глею з отбитком листка папороті”, “На шахті”, “Підземний цмок”, “Праця шахтарів у забої”.

Тогочасна критика позитивно сприйняла брошуру Спиридона Феодосійовича. Зокрема, Г.Іваниця, характеризуючи її як “популярний нарис в рямцях оповідання”, зауважував, що разом із книжкою М.Загірньої (М.Грінченко) “Під землею: Оповідання про шахти” вона “дасть досить цікавого матеріалу (зокрема для учнів) до самостійного читання, бесід, складання невеличких компонувань на теми з робітничого життя” [1]. Як джерело знань про побут та працю шахтарів на початку ХХ ст. не втратив цей твір своєї цінності і сьогодні, про що свідчить включення його у сучасне двотомне видання творів С.Черкасенка.

Після дозволу в Російській імперії видавати україномовну періодичну пресу одним із засобів просвітницької роботи серед малоосвічених верств населення стали спеціальні періодичні видання, найпомітнішою з яких була газета “Засів”.

Як підкреслювалося в одній із редакційних статей “Засіву”, метою видавців цієї української тижневої народної ілюстрованої газети для селян і робітників було створити часопис, який би допомагав малоосвіченим верствам населення “здобути собі силу знання, бо се найкраще знаряддя в боротьбі за кращу долю”. Намагаючись призвичаїти робітників і селян регулярно читати періодичну пресу, видавці дбали про цікаві та різноманітні публікації. Так, постійними тут були рубрики, що у доступному викладі ознайомлювали з головними подіями політичного, економічного, культурного та освітнього життя в Україні, Росії та за кордоном, регулярно публікувалися сільськогосподарські, юридичні та медичні поради, рекомендації щодо діяльності товариств та спілок, науково-популярні нариси історичного, етнографічного, природничого, літературознавчого, культурологічного змісту. На сторінках газети знаходимо чимало віршів та оповідань, зокрема твори Х.Алчевської, М.Вороного, П.Грабовського, Є.Гребінки, Я.Мамонтова, О.Олеся, М.Рильського, С.Руданського, А.Тесленка, Т.Шевченка та ін.

Найбільш плідною співпраця С.Черкасенка з редакцією газети “Засів” була у 1912 р., оскільки протягом 8 місяців (за цей час побачило світ 23 номери) на шпальтах газети вийшло понад 10 його публікацій. Серед них статті, пов’язані з діяльністю Державної Думи “Супроти українства”, “Пасерби”, “За український маслак”, “Треба дбати”, публікації, що висвітлювали проблеми шахтарського життя “Страшна праця”, “Криваве злочинство”, “Кінець страшної справи”, “З робітницького життя”, популярні оповіді просвітницького характеру “Шевченко про трудящий люд”, “Китайська республіка”, “Розмова про школу”, а також оповідання “Любов”, фейлетон “Депутат на спочивку” і низка віршів.

Необхідно зазначити, що головним лейтмотивом значної частини цих публікацій С.Черкасенка була думка про необхідність поширення освіти серед трудящих мас. Наприклад, у науково-популярному нарисі про Китай автор, розповідаючи, як країна з імперії зробилася республікою, писав про те невдоволення, яке відчували китайці, коли почали розуміти, що іноземці відіграють занадто велику роль у внутрішньому житті нації. “Люди, які не звикли шукати самого кореню усякого лиха, – зазначає Спиридон Феодосійович, – думали, що треба тільки їм дати добру одсіч чужинцям і справу буде залагоджено. Почалися повстання, вибухи народньої зненависті проти зайдів, але ні до чого путнього такі заходи завзятих не доводили. Розумніші люди почали думати, як же краще запобігти лихові, й дорозумілися, що чужинці переважають їх і освітою, і способами боротьби. (...) Бачивши усе те, розумні люди поривались до науки і в сім покладали єдиний рятунок рідної країни. Але на перешкоді до сього став китайський уряд з богдыханом (китайський імператор). Паче всього китайський уряд боявся світла науки, бо знав, що тільки темнота народня дає йому і владу й величезні багатства, що тільки з темної людини в Китаї можна дерти по сім шкур, і вона мовчатиме, навіть думатиме, що так і слід, що уряд має владу над її життям і смертю” [3].

У квітні-травні 1912 р. на сторінках газети “Засів” виходить велика стаття С.Черкасенка “Розмова про школу” (вона друкувалася у трьох номерах часопису). У першій частині цієї публікації автор роз’яснює читачам провідну мету, що стоїть перед початковою школою для народу, а саме: створити передумови для подальшої самоосвіти, тобто, по-перше, навчити читати, писати, рахувати, по-друге, і це дуже важливо, прищепити школярам любов до книжки. Далі Спиридон Феодосійович розглядає головну причину, яка заважає російськомовній школі досягти бажаної мети на території, де проживає українське населення (“бо школа та українській дитині нерідна, чужа”). Завершується публікація роз’ясненням, що тільки українська національна школа може зробити український народ освіченим, а також поліпшити його життя і добробут. Між іншим, автор тут робить певний історико-педагогічний екскурс, згадуючи ті часи, коли “в нас на Україні по всіх, і нижчих, і вищих школах, учено було українською мовою, і ніякої шкоди од того нікому не було, а навпаки: освічених людей тоді було, порівнюючи, куди більше, ніж тепера. Проїздили нашим краєм чужосторонні вчені люди і дивувалися, що український люд дуже освічений, що траплялося багато освічених навіть поміж жіноцтвом. А Московська держава, заводячи освіту й у себе, закликала для того вчених людей з України. Коли ж українську мову по школах було заборонено, то й освіта на Україні стала потроху підупадати, і тепера український люд є одним із найтемніших” [5].

Після публікації у газеті стаття С.Черкасенка “Розмова про школу” в тому ж 1912 р. вийшла окремим виданням, зайнявши почесне місце в українській педагогічній літературі того періоду серед аналогічних брошур Б.Грінченка “На беспросветном пути: Об украинской школе” (1906), М.Грушевського “Про українську мову і українську школу” (1913), С.Васильченка (С.Панасенка) “В сучасній школі” (1914).

Треба зазначити, що у своїй роз’яснювальній роботі С.Черкасенко не обмежувався лише констатацією головного недоліку освіти, а й вказував робітникам і селянам, як вони можуть певним чином вплинути на зміну законодавчої освітньої системи. Так, із статті “Пасерби” читачі газети “Засів” дізналися про відмову Державної Ради затвердити примітку до законопроектів про народну освіту, яка “дозволяла вчити дітей рідною мовою в

місцевостях з немосковською людністю, коли на тій мові є своє письменство”. Причому найактивнішим противником затвердження такої примітки був уродженець України професор Д.Піхно. Саме він у своєму виступі доводив членам Державної Ради, що ні українцям, ні білорусам категорично не можна дозволяти вчити дітей рідною мовою, оскільки вимагають такий дозвіл члени політичної течії “столь же зловредной, как и безумной”. Завершуючи статтю, Спиридон Феодосійович радить читачам обов’язково брати участь у майбутніх виборах до Державної Думи, причому до голосування напевне дізнатися, “чи кандидат у обранці не ворог часом українства” [4].

Спеціально питанню обрання депутатів до 4-ої Державної Думи присвячено статтю С.Черкасенка “Треба дбати” (травень 1912 р.). У ній автор знову ж закликає тих, хто має право брати участь у виборах, обов’язково ним скористатися, а до визначення достойного кандидата підходити свідомо та відповідально. Нагадуючи про потребу навчати дітей у початковій школі їх рідною мовою за допомогою підручників, які відображають в першу чергу навколишнє життя школярів, Спиридон Феодосійович застерігає читачів: “Нехай наш оборонець домагається, щоб і по середніх та вищих школах не нехтують нашою мовою та вчать дітей наших рідної історії, письменства й ознайомлюють їх з рідним краєм і всім тим, що потрібне для його щастя” [6].

Як свідчили відповіді на анкету, яку було проведено серед читачів, газета “Засів” повною мірою виконувала свою просвітницьку місію. Це, знову ж таки, не подобалося адміністративним органам, що вели цензурну боротьбу з видавцями. Зрештою, наприкінці серпня 1912 р. через матеріальне виснаження постійними штрафними санкціями, які не покривалися низькою ціною на передплату, часопис припинив своє існування.

Отже, можна зробити висновок, що, опікуючись поширенням знань серед населення, С.Черкасенко зробив значний внесок у створення україномовної просвітницької літератури. Його науково-популярні брошури та статті у газетах сприяли підвищенню рівня освіченості пересічного українця. Пошук у періодичній пресі інших публікацій діяча є подальшою перспективою роботи у даному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Іваниця Г. [Рецензія] // Книгарь. – 1919. – Ч. 27. – С. 1855. – Рец. на кн.: Черкасенко С. У шахтарів: Як живуть і працюють на шахтах. – К.: Укр. школа, 1919. – 78 с. – (Позашкільне читання; № 3).
2. Паночіні С. [Рецензія] // Книгарь. – 1919. – Ч. 19. – С. 1208. – Рец. на кн.: Черкасенко С. Про небо: Попул. астрономія: В 2 ч. / За К.Фламаріоном розказав С.Черкасенко. – 2-е вид. – Черкаси: Сіяч, 1918. – 84 с.
3. Тодосієнко С. [Черкасенко С.] Китайська республіка // Засів. – 1912. – 10 лют.
4. Тодосієнко С. [Черкасенко С.] Пасерби // Засів. – 1912. – 4 трав.
5. Тодосієнко С. [Черкасенко С.] Розмова про школу // Засів. – 1912. – 20, 27 квіт., 4 трав. – Те саме. – К.: Дзвін, 1912. – 16 с.
6. Тодосієнко С. [Черкасенко С.] Треба дбати // Засіввв. – 1912. – 18 трав.
7. Черкасенко С. Про небо: Попул. астрономія: В 2 ч. / За К.Фламаріоном розказав С.Черкасенко. – Полтава: Укр. учитель, 1907. – Ч. 1. – 52 с.
8. Черкасенко С. Про небо: Попул. астрономія: В 2 ч. / За К.Фламаріоном розказав С.Черкасенко. – К.: Укр. учитель, 1909. – Ч. 2. – 40 с.
9. Черкасенко С. У шахтарів: Як живуть і працюють на шахтах. – К.: Укр. школа, 1919. – 78 с. – (Позашкільне читання; № 3).
10. Ю.Т. [Рецензія] // Літературно-науковий вістник. – 1909. – Кн. 4. – С. 206-207. – Рец. на кн.: Черкасенко С. Про небо: Попул. астрономія: В 2 ч. / За К.Фламаріоном розказав С.Черкасенко. – К.: Укр. учитель, 1909. – Ч. 2. – 40 с.